

ANNE APPLEBAUM

CORTINA DE FIER

Repreziunea sovietică în Europa de Est, 1945-1956

Traducere din limba engleză
de Gabriel Stoian

Anne Applebaum este autoarea mai multor volume, printre care *Gulagul. O istorie* (Editura Humanitas, București, 2011), cu care a câștigat, în 2004, Premiul Pulitzer pentru nonficțiune. Cartea *Cortina de Fier. Represiunea sovietică în Europa de Est, 1944-1956* a fost finalistă a National Book Award pentru nonficțiune. Are o rubrică permanentă în *The Washington Post* și *Slate* și este director de studii politice la Legatum Institute din Londra. Își împarte timpul între Marea Britanie și Polonia, țara natală a soțului ei, fostul ministru de Externe Radek Sikorski.

LITERA®
București
2019

*Pierderea libertății, tirania, abuzul, foamea,
toate ar fi fost mai ușoare dacă n-ai fi fost obligat
să le numești libertate, justiție, bunăstarea
poporului... Minciunile, prin însăși natura lor
trunchiată și efemeră, sunt date în vîleag
ca fiind minciuni atunci când se confruntă
cu aspirația limbajului către adevăr.
Dar aici, toate posibilitățile de a face dezvăluiri
au fost permanent confiscate de poliție.*

Aleksander Wat, *Secoul meu*

*Indivizii n-aveau nevoie să creadă toate aceste
mistificări, dar erau obligați să se comporte
ca și cum le-ar fi crezut ori cel puțin erau obligați
să le tolereze în tăcere sau să se împace cu cele care
le conveneau. Dar, tocmai din acest motiv, ei
n-aveau altă opțiune decât să trăiască în minciună.*

Vaclav Havel, „Puterea celor fără de putere“

CUPRINS

Notă privind abrevierile și acronimele	9
Introducere	18
I. ZORI ÎNSELĂTORI	
Capitolul 1 ORA ZERO	50
Capitolul 2 ÎNVINGĂTORI	84
Capitolul 3 COMUNIȘTI	117
Capitolul 4 POLITIȘTI	152
Capitolul 5 VIOLENȚĂ	193
Capitolul 6 PURIFICARE ETNICĂ	241
Capitolul 7 TINERET	294
Capitolul 8 RADIO	337
Capitolul 9 POLITICĂ	366
Capitolul 10 ECONOMIE	417

Respect pentru oameni și istorie	88
Capitolul 11 DUŞMANI REACTIONARI	459
Capitolul 12 DUŞMANI DIN INTERIOR	503
Capitolul 13 HOMO SOVIETICUS	545
Capitolul 14 REALISM SOCIALIST	598
Capitolul 15 ORAŞE IDEALE	649
Capitolul 16 COLABORATORI RETICENȚI	689
Capitolul 17 OPOZANȚI PASIVI	732
Capitolul 18 REVOLUȚII	769
EPILOG	813
MULTUMIRI	825
LISTA PERSOANELOR INTERVIEWATE	828
NOTE	830
BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ	918
CREDITE ILUSTRĂȚII	949
INDICE	951

NOTĂ PRIVIND ABREVIERILE ȘI ACRONIMELE

Abrevierile și acronimele au fost des folosite pentru a desemna numeroase tipuri de organizații politice din epoca descrisă în lucrarea de față – în Uniunea Sovietică exista o veritabilă manie pentru prescurtări –, dar ele pot stârni confuzii pentru cititorul neavizat, mai ales că se schimbau foarte des. Prin urmare, le-am evitat cât de mult posibil, adesea folosind „Partidul Comunist“ în locul „Partidului Muncitoresc Unit Polonez“, de pildă, sau „gruparea de tineret a comuniștilor“, în locul FDJ sau ZMP. Totuși, a fost imposibil să le evit pe toate, mai ales că ele sunt folosite deseori și în alte cărți de istorie sau memorii. Aceasta e o listă cu cele mai importante abrevieri și acronime.

Germania

CDU Christlich Demokratische Union: Partidul Creștin Democrat

Capitolul 1

ORA ZERO

Orgie dementă a ruinelor, sârme încâlcite, cadavre contorsionate, cai morți, porțiuni răsturnate din poduri aruncate în aer, copite însângerate smulse cailor, puști rupte, muniție împrăștiată, oale de noapte, lavoare, fire de paie și măruntele de cai plutind pe suprafața băltoacelor înnoruite amestecate cu sânge, aparate de fotografiat, mașini distruse și bucăți de tancuri: toate stau mărturie pentru suferințele îngrozitoare prin care a trecut un oraș...

Tamás Lossonczy, Budapest, 1945¹

Cum poate găsi cineva cuvintele pentru a descrie fidel și precis imaginea unei mari capitale atât de distruse, încât a devenit de nerecunoscut, aparținând cândva unei națiuni atotputernice care a încetat să existe, unui popor de cuceritori care a fost atât de brutal în arroganță lui și care a crezut orbește în misiunea sa de rasă superioară... oameni pe care acum îi vezi scormonind prin ruine, doborâți, debusolați, tremurând, ființe umane flămânde, fără voință, fără scop sau țintă.

William Shirer, Berlin, 1945²

Aveam impresia că pășesc pe cadavre, că dintr-o clipă în alta voi călca într-o baltă de sânge.

Janina Godycka-Cwirko, Varșovia, 1945³

Exploziile răsunau prin noapte, iar focul artilleriei se auzea toată ziua. În întreaga Europă de Est, șuieratul bombelor în cădere, clănțanitul mitralierelor, hurruitul tancurilor, mugetul motoarelor și clădirile incendiate anunțau apropierea Armatei Roșii. Pe măsură ce linia frontului înainta, pământul se zguduia, zidurile vibrau, copiii tipau. Iar apoi s-a oprit totul.

Sfârșitul războiului, oriunde și oricând a venit, a adus cu sine o tacere neașteptată și stranie. „Noaptea era mult prea liniștită“, scria o cronicară anonimă care descria sfârșitul războiului în Berlin.⁴ În dimineața de 27 aprilie 1945, ea a ieșit pe ușă și nu a văzut pe nimeni: „Nici un civil, oriunde ai fi primit. Rușii acapara seră străzile. Dar sub fiecare clădire oamenii șoptesc, tremură. Cine și-ar fi imaginat o astfel de lume, ascunsă aici, atât de însăpămată, chiar în mijlocul marelui oraș?“

În dimineața de 12 februarie 1945, ziua în care asediul orașului s-a încheiat, un funcționar de stat maghiar a simțit aceeași liniște pe străzile Budapestei. „M-am dus până în cartierul Castelului și nu am văzut nici picior de om. Am mers pe strada Werbőczy. Nimic, în afara de cadavre și ruine, furgoane de aprovizionare și căruțe... Am ajuns în Piața Szentháromság și am hotărât să intru la consiliu, cu speranța de a găsi pe cineva. Pustiu. Totul răsturnat cu susul în jos și nici țipenie de om.“⁵

Chiar și Varșovia, un oraș deja distrus în momentul în care s-a sfârșit războiul – căci ocupanții naziști îl răseseră de pe fața pământului după revolta din toamnă –, a amuțit când armata germană s-a retras în cele din urmă, pe 16 ianuarie 1945. Władysław Szpilman, unul dintre foarte puțini oameni care au stat ascunși în ruinele orașului, a fost martorul schimbării. „A coborât tăcerea“, a scris el în cartea sa de memorii intitulată *Pianistul*, „o tăcere pe care Varșovia, un oraș mort de trei luni, nu o mai cunoscuse până atunci. Nu am auzit nici măcar sunetul de pași al gărzilor din fața clădirii. Nu puteam înțelege.“ În dimineața următoare, tăcerea a fost spartă de „un zgomot puternic și răsunător, iar difuzeoarele anunțau, în poloneză, stirea eliberării orașului“.⁶

Acesta a fost momentul numit uneori ora zero, *Stunde Null*: sfârșitul războiului, retragerea Germaniei, sosirea Uniunii Sovietice, momentul în care luptele au încetat și viața a reînceput. Majoritatea poveștilor despre preluarea puterii de către comuniști în Europa de Est au început exact în acel moment, iar acesta este un lucru logic.⁷ Pentru cei care au trăit această schimbare a puterii, ora zero a părut a fi un punct de cotitură: ceva foarte concret s-a sfârșit și a început ceva foarte nou. Din acel moment, mulți oameni și-au spus că totul va fi altfel. Și a fost.

Însă, deși este logic să începem orice istorie a preluării puterii de către comuniști în Europa Răsăriteană cu sfârșitul războiului, într-un anumit fel acest lucru este profund înselător. La urma urmelor, în 1944 sau 1945, oamenii din acea zonă nu s-au confruntat cu

o pagină albă și nici nu porneau de la zero. Nu veneau ca din neant, fără să fi avut experiențe anterioare, gata să o ia de la început. Nu, ei au ieșit din subsolurile caselor distruse ori au apărut din pădurile în care trăiseră ca partizani, ori s-au îndepărtat pe furiș de lagărele de muncă în care fuseseră întemnițați, dacă fuseseră îndeajuns de zdreneni să supraviețuiască, apoi au făcut călătorii lungi și dificile pentru a se întoarce în patria lor. Nu toți au încetat să lupte odată cu capitularea germanilor.

Când au ieșit târâs dintre ruine, nu au văzut un teritoriu virgin, ci distrugeri. „Războiul s-a încheiat aşa cum sfârșește trecerea într-un tunel“, a scris memorialista cehă Heda Kovály: „De departe puteai vedea lumină în față, o licărire slabă care creștea în intensitate, iar strălucirea ei părea cu atât mai orbitală, dacă stăteai ghemuit acolo în întuneric, cu cât dura mai mult până să ajungi la ea. Însă când, într-un târziu, trenul ieșea în lumina puternică a soarelui, nu vedeați decât un teren pustiut, cotropit de buruieni și pietre și de mormane de gunoaie.“⁸

Fotografiile din întreaga Europă Răsăriteană a acestor vremuri înfățișează scene de apocalipsă. Orașe făcute una cu pământul, suprafete întinse de moloz, sate arse și ruine carbonizate și fumegânde în locul caselor de altădată. Sârmă ghimpată răscută, ruinele unor lagăre de concentrare, lagăre de muncă, tabere pentru prizonieri de război; câmpuri lăsate în paragină, răscolite de șenilele tancurilor, fără vreo urmă de grijă, fără vreo urmă de viață. În orașele distruse recent, aerul duhnea a cadavre în putrefacție. „Descrierile pe

care le-am citit folosesc întotdeauna expresia «miros dulceag», dar aceasta e mult prea nebuloasă, întru totul nepotrivită», scria un supraviețuitor german. „Damful nu este atât un miros, cât ceva mai puternic, ceva mai gros, un abur lipicios care se concentrează dinaintea feței și a nărilor, prea mucogăit și dens pentru a-l inspira. Te silește să te dai înapoi, de parcă te-ar izbi un pumn în piept.”⁹

Pretutindeni erau morminte provizorii, iar oamenii mergeau cu fereală pe străzi, de parcă ar fi traversat un cimitir.¹⁰ După o vreme, au început exhumările, iar cadavrele erau scoase din curți și parcurile orașelor, pentru a fi îngropate în gropi comune. Înmormântările și ceremoniile de reînhumare erau frecvente, deși una dintre acestea s-a întrerupt în mod spectaculos. În vara anului 1945, un convoi funerar își făcea drum prin Varșovia, când îndoliații au văzut ceva extraordinar: „un tramvai adevarat, roșu, tipic pentru Varșovia”, primul care reîncepuse să circule prin oraș după încheierea războiului. „Trecătorii aflați pe trotuar s-au oprit, alții au început să alerge pe lângă tramvai, aplaudând și ovăționând. Lucru extraordinar, cortegiul funerar s-a oprit și el, iar oamenii care însوțeau defunctul, molipsiți de buna-dispoziție generală, s-au întors spre tramvai și au aplaudat și ei.”¹¹

Și acest lucru era tipic. Câteodată, supraviețuitorii păreau să se lase cuprinși de o ciudată euforie. Era o ușurare să trăiești; tristețea se îmbina cu bucuria, iar comerțul, relațiile economice și reconstrucția au început imediat, în mod spontan. În vara anului 1945, Varșovia era un furnicar plin de viață. Stefan Kisielewski

scria: „Printre ruinele de pe străzi este o agitație cum nu s-a mai pomenit. Negoțul înflorește. Activitatea e frenetică. Umorul e pretutindeni. Multimea, viață agitată tălăzuiesc pe străzi și nimici nu s-ar gândi că toți acești oameni sunt victime ale unui dezastru cumplit, oameni care abia și-au revenit după o catastrofă ori care trăiesc în condiții extreme, inumane...”¹² Sándor Márai a descris Budapesta într-unul dintre romanele sale exact în această perioadă:

Ceea ce a mai rămas din oraș, din societate, a căpătat viață cu asemenea patimă, furie și voință pură, cu o asemenea tărie, curaj și istețime, încât părea că nimic nu se întâmplase... pe bulevard, în dreptul porților, apăruseră brusc tarabe, unde se vindeau tot felul de mâncăruri gustoase și articole de lux: haine, pantofi, orice și-ar fi trecut prin minte, fără a mai vorbi de napoleoni, morfină și grăsime de porc. Evreii care mai rămăseseră au ieșit nesiguri pe picioare din casele lor însemnate cu steaua galbenă, iar, după o săptămână sau două, îi puteau vedea târguindu-se, chiar dacă erau înconjurați de hoituri de oameni și de cai... Printre ruine, oamenii se tocmeau aprig pentru prețurile stofelor englezesti călduroase, parfumurilor frantuzesti, imitațiilor de coniac olandez și ceasurilor elvețiene...¹³

Acest entuziasm al muncii și al reînnoirii se va menține mulți ani. Sociologul britanic Arthur Marwick a speculat, la un moment dat, că experiența eșecului național le-a dat probabil vest-germanilor imboldul

de a reconstrui, de a-și recăști sentimentul de mândrie națională. Însăși anvergura prăbușirii naționale, a susținut el, s-ar putea să fi contribuit la dezvoltarea postbelică explozivă: după ce au trăit o catastrofă economică și personală, germanii s-au dăruit fără preget reconstrucției.¹⁴ Însă Germania, atât cea de Vest, cât și cea de Est, nu era singura țară care nutrea dorința de a se redresa și de a redeveni „normală“. Mereu, mereu, în memorii și discuții despre perioada postbelică, polonezii și ungurii pomenesc de disperarea cu care căutau să își continue educația, să muncească, pur și simplu, și să ducă o viață din care să lipsească violența și nesiguranța. Partidele comuniste erau perfect pregătite să profite de această dorință de pace.

În orice caz, pagubele aduse proprietăților erau mai ușor de remediat decât daunele demografice suferite de țările Europei Răsăritene, unde violența fusese mai mare decât cea cunoscută în jumătatea occidentală a continentului. În timpul războiului, Europa de Est trăise lucrurile cele mai nebunești din cauza demenței ideologice a lui Stalin și Hitler. Până în 1945, majoritatea teritoriului dintre Poznán, în vest, și Smolensk, în est, fusese sub ocupație nu o dată, ci de două ori, ba chiar de trei ori. După Pactul Molotov-Ribbentrop din 1939, Hitler invadase regiunea de la vest, ocupând vestul Poloniei. Stalin invadase de la est, ocupând estul Poloniei, statele baltice și Basarabia. În 1941, Hitler a mai ocupat o dată aceleași teritorii, venind dinspre vest. În 1943, sortii s-au schimbat, iar Armata Roșie a mărșăluit încă o dată prin aceleși regiuni, venind acum dinspre est.

Cu alte cuvinte, în 1945, armatele ucigașoare și temuții agenti din polițiile secrete, nu ale unuia, ci ale două state totalitare, trecuseră încocace și încolo prin zonă, de fiecare dată provocând schimbări politice și etnice profunde. Pentru a lua doar un exemplu, orașul Lwów a fost ocupat de două ori de Armata Roșie și o dată de Wehrmacht. După încheierea războiului a fost numit Lvov, nu Lwów, nu se mai afla în estul Poloniei, ci în partea de vest a Ucrainei sovietice, iar populația sa formată din polonezi și evrei, care trăiseră acolo înaintea războiului, fusese ucisă sau deportată și înlocuită de etnici ucraineni din zonele rurale învecinate.

Împreună cu Ucraina și cu țările baltice, Europa de Est a fost și locul celor mai multe crime motivate politic din Europa. „Hitler și Stalin au ajuns la putere la Berlin și la Moscova“, scrie Timothy Snyder în *Bloodlands (Țări însângerate)*, istoria completă a crimelor în masă săvârșite în acea perioadă, „dar vizuinile lor de transformare se refereau, mai presus de orice, la teritoriile dintre ele.“¹⁵ Stalin și Hitler manifestau dispreț față de însăși noțiunea de suveranitate națională a oricărei națiuni din Europa Răsăriteană și, împreună, s-au străduit să le eliminate elitele. Germanii îi considerau pe slavi suboameni, doar cu puțin mai sus decât evrei, iar în teritoriile dintre Sachsenhausen și Babi Iar, nu s-au sfîrtit deloc să ordone crime arbitrar pe străzi, execuții publice și incendierea unor sate întregi drept răzbunare pentru uciderea unui singur nazist. În același timp, Uniunea Sovietică îi socotea pe vecinii săi occidentali drept

redute antisovietice ale capitalismului, a căror simplă existență reprezenta o amenințare pentru URSS. În 1939 și apoi în 1944 și 1945, Armata Roșie și NKDV îi vor aresta nu numai pe naziștii și pe colaboraționiștii din teritoriile proaspăt ocupate, ci și pe toți cei care s-ar fi putut opune, teoretic, administrației sovietice: social-democrați, antifasciști, oameni de afaceri, bancheri și comercianți – deseori, aceiași oameni care fuseseră ținte ale naziștilor. Cu toate că și în Europa Occidentală s-au înregistrat victime din rândul civililor, precum și cazuri de furturi, rele tratamente și abuzuri înfăptuite de armatele britanică și americană, de cele mai multe ori, trupele anglo-saxone încercau să ucidă naziști, nu potențiali lideri ai națiunilor eliberate. Și, în general, ei i-au tratat pe liderii rezistenței cu respect, nu cu suspiciune.

De asemenea, Estul a fost locul în care naziștii au aplicat cu îndârjire Holocaustul, pentru că acolo au înființat marea majoritate a ghetourilor, a lagărelor de concentrare și a câmpilor morții. Snyder notează că, în 1933, când Hitler a venit la putere, evreii reprezentau mai puțin de un procent din populația Germaniei, iar mulți au reușit să fugă, Viziunea lui Hitler privind o Europă „fără evrei“ a putut fi realizată doar când Wehrmachtul a invadat Polonia, Cehoslovacia, Belarus, Ucraina și țările baltice și, în cele din urmă, Ungaria și Balcanii, unde locuiau majoritatea evreilor din Europa. Din cei 5,4 milioane de evrei care au murit în timpul Holocaustului, marea majoritate au fost din Europa Răsăriteană. Restul au fost duși în acea zonă pentru a fi uciși. Disprețul pe care îl manifestau

naziștii față de toți est-europenii era strâns legat de hotărârea lor de a duce toți evreii din întreaga Europă acolo, pentru a fi uciși. Acolo, în țări cu oameni subumanii, era posibil să se comită lucruri inumane.¹⁶

Europa de Est este, mai presus de toate, locul în care s-au înfruntat nazismul și comunismul sovietic. Deși la început aliați, Hitler dorise dintotdeauna să ducă un război distrugător împotriva URSS, iar Stalin a promis același lucru după invazia înfăptuită de Hitler. Drept urmare, bătăliile dintre Armata Roșie și Wehrmacht au fost mai feroce și mai sângeroase decât cele care s-au desfășurat în vest. Soldații germani se temeau cumplit de „hoardele“ bolșevice, despre care auziseră relatari însăși înspăimântătoare, iar, spre sfârșitul războiului, au luptat împotriva lor cu o disperare ieșită din comun. Disprețul lor față de civili era profund, iar respectul față de cultura și de infrastructura locală, inexistent. Un general german a sfidat ordinele lui Hitler și nu a distrus Parisul din respect sentimental față de oraș, însă alți generali germani au ars Varșovia până la temelii și au distrus o mare parte din Budapesta fără să se sinchisească. Nici forțele aeriene occidentale nu au fost deosebit de preocupate de arhitectura acestei regiuni: bombardierele Aliaților au contribuit substanțial la pierderile umane și la distrugeri, desfășurând bombardamente aeriene nu doar împotriva Berlinului și a Dresdei, ci și împotriva Danzigului și a Königsbergului – Gdansk și Kaliningrad – între altele.

Pe măsură ce frontul răsăritean se muta și pătrunde în Germania, luptele s-au intensificat. Armata